Г. М. Шовкопляс

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ГОРИ КИСЕЛІВКИ В КИЄВІ

Однією з важливих проблем радянської історичної науки є висвітлення історії древньоруської держави — Київської Русі IX—XIII ст. ст., що була спільною основою державності й культури трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського. Особливе значення у вирішенні цієї проблеми має вивчення історії древньоруських міст — центрів політичного, економічного і культурного життя древньої Русі.

В результаті широких археологічних досліджень, здійснених за роки Радянської влади, встановлено, що на території ряду древньоруських міст ще задовго до їх виникнення існували більш ранні поселення. Прикладом такого поселення на території Києва, яке потім стало складовою частиною міста, є гора Киселівка. Знайдені на ній археологічні матеріали становлять значний науковий інтерес з погляду вивчення процесу заселення території Києва з найдавніших часів і відшукання тих ранньослов'янських поселень, з об'єднання яких бере свій початок саме місто.

Гора Киселівка — одна з відокремлених висот правого берега Дніпра — розташована над Подолом, на північ від Старокиївської гори. Її найвищий пункт знаходиться на висоті 80 м над рівнем Дніпра.

Початок археологічних досліджень на ній відноситься ще до кінця минулого століття. Перші розкопки на Киселівці були проведені у 80-х роках М. Ф. Біляшевським, який у своїх повідомленнях відзначив, що там було знайдено велику кількість грубої ліпної кераміки, кістяних, залізних і скляних виробів, бронзових прикрас, а також будівельних матеріалів — цегли, шиферу, бутових каменів і цем'янки. Це дало змогу М. Ф. Біляшевському зробити припущення, що на Киселівці в епоху Київської Русі існувала велика кам'яна будівля [1].

В 90-х роках розкопки на Киселівці були проведені В. В. Хвойкою, який відкрив рештки ювелірної майстерні і зібрав велику кількість кістяних, залізних та інших виробів [2]. Пізніше під час різних

---

[1] *Н. Беляшевский*, Следы великокняжеской эпохи на горе Киселевке, «Киевская Старина» № 8, 1888; його ж, Еще несколько слов о горе Киселевке, «Киевская Старина» № 9, 1888.

[2] *В. В. Хвойка*, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 71; *Н. Беляшевский*, Собрание древностей В. В. Хвойки в Киеве, «Киевская Старина», травень 1898.

земляних робіт на Киселівці знаходили різноманітні стародавні речі [1].

В роки радянської влади розкопки на Киселівці також провадилися кілька разів. Так, в 1928—1929 роках як об'єкт дослідження Киселівка була включена в програму семінару по археології та музейній справі, організованого при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею імені Т. Г. Шевченка в Києві. В інформації про роботу цього семінару відзначається, що при розвідкових розкопках на Киселівці було відкрито культурний шар епохи Київської Русі, в якому знайдено багато глиняних, скляних і залізних виробів. Тоді ж була виявлена і ремісница майстерня, в якій виготовлялися кістяні вироби [2].

В 1932—1933 роках розкопки провадив Київський державний історичний музей. В результаті цих розкопок було знайдено різночасові керамічні матеріали, кістяні, мідні, залізні та інші вироби, а також відкрито комплекс землянок — майстерень XII ст. Серед останніх, зокрема, була майстерня по виготовленню мідних виробів [3].

Рештки майстерні по виготовленню мідних виробів були відкриті і в 1939 р. Під час цих розкопок знайдено також багато глиняного посуду, будівельних матеріалів і рештки стіни литовського замку, що знаходився там в XV—XVII ст. ст. [4]

Значні розкопки на Киселівці були проведені також в 1940 р., внаслідок яких в окремих місцях було простежене стратиграфічне залягання культурних решток та зібрано численний речовий інвентар різних історичних епох [5].

Після війни розкопки на горі Киселівці продовжувалися в 1948 році експедицією Інституту археології АН УРСР, під час яких були виявлені залишки двох рублених будівель [6].

В наступні роки під час різноманітних робіт на Киселівці було виявлено ряд стародавніх предметів, що походять з культурного шару.

Хоча не на всіх ділянках гори була встановлена чітка стратиграфія залягання горизонтів культурного шару, проте знайдені матеріали, що відносяться до різних періодів минулого, самі є свідченням їх послідовної зміни.

Незважаючи на неодноразові розкопки і досить часте згадування Киселівки в багатьох наукових працях з археології і історії стародавнього Києва, зібрані на ній численні матеріали залишаються ще маловідомими.

[1] *В. Б. Антонович*, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 32; Указатель выставки киевского общества древностей и искусств 1897 года, К., 1897, стор. 15, 16, 25—27, 29, 42, 47—50, 53, 57, 61—67; Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве, К., 1899, стор. 4, 6, 93, 157; Киевский художественно-промышленный и научный музей. Отдел археологии, К., 1911, стор. 42; Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, составил Н. И. Петров, К., 1897, стор. 20; Описание собрания памятников материальной культуры, найденных на Украине, принадлежащего Ф. Ф. Кундеревичу (рукопис зберігається в Київському державному історичному музеї).

[2] *К. Коршак*, З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930, стор. 58.

[3] *С. Магура*, До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплемінного ладу, «Наукові записки Інституту історії матеріальної культури», кн. 1., К., 1934; його ж, Розкопки на горі Киселівці в Києві, 1933 р.

[4] Дослідження експедиції Київського державного історичного музею під керівництвом І. В. Бондаря.

[5] Розкопи в Києві на горі Кисілівці в 1940 р., «Археологія», т. І, К., 1947.

[6] *В. А. Богусевич*, Розкопки на горі Киселівці, АП, т. III, К., 1952. Матеріали зберігаються в фондах Інституту археології АН УРСР.

ТАБЛИЦЯ № 1

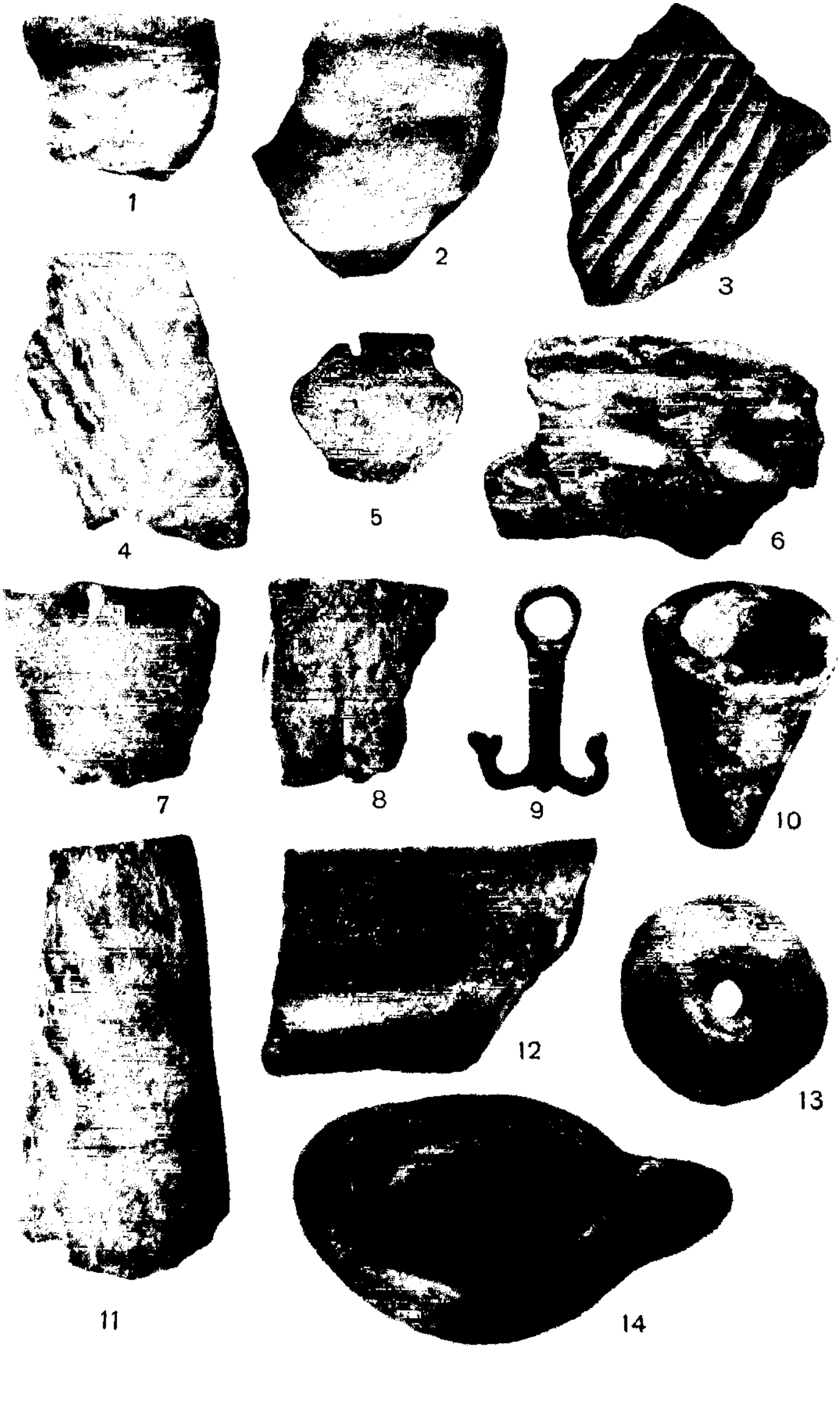

Ця стаття є короткою зведеною публікацією колекції знайдених при розкопках на горі Киселівці археологічних матеріалів, переважна більшість яких зберігається в Київському державному історичному музеї [1].

Названі матеріали розглядаються в статті в хронологічній послідовності історичних періодів, до яких вони відносяться.

Найбільш ранніми матеріалами в колекції з Киселівки є уламки ліпного посуду червонуватого кольору з слідами розпису, характерного для середнього етапу розвитку древньоземлеробської трипільської культури. Вони аналогічні глиняному посудові з таких її поселень як Трипілля, Щербанівка і Верем'я, що відносяться до кінця III тисячоліття до нашої ери [2]. Цим же часом може бути датована і сланцьова сокирка трапецієвидної форми з оббитою обушковою частиною і зашліфованим робочим кінцем — лезом. По краю леза з обох боків є ряд вищерблин, що утворились в процесі використання цієї сокирки в роботі (табл. I, рис. 11).

Далі за часом іде керамічний комплекс пізнього етапу розвитку трипільської культури. Він складається з уламків ліпного глиняного посуду яснокоричневого і сіруватого кольору з домішками товчених черепашок в глині (табл. I, рис. 1). Цей посуд аналогічний посудові таких пізньотрипільських поселень в Києві, як Кирилівські висоти і Сирець [3].

Наявність цих матеріалів свідчить про досить давнє заселення Киселівки, починаючи з середнього етапу розвитку трипільської культури, а не з пізньої пори бронзового віку, як це вважалось раніш.

В колекції є й керамічні матеріали, що відносяться до бронзового віку. Це уламки ліпного посуду сірого й жовтокоричневого кольору, прикрашеного орнаментом у вигляді заглиблених зигзагоподібних ліній, рельєфних смужок, розташованих паралельно або під кутом одна до другої, наліпного валика, вірьовочки та ін. (табл. I, рис. 3, 4).

Крім кераміки, до цього ж часу відносяться також розщеплені кремені, в тому числі кілька знарядь праці у вигляді скребків.

Аналогічні матеріали відомі на деяких дніпровських лівобережних дюнних стоянках в районі Києва, біля сіл Витачів, Кийлів і в багатьох поселеннях в районі Канева на правому березі Дніпра [4]. Вони датуються першою половиною II тисячоліття до н. е. і належать до групи пам'яток так званого катакомбного типу.

До часу V—IV ст. до н. е. відноситься невелика кількість керамічних виробів у вигляді уламків посуду і пряслиць, характерних для поселень так званого підгірцівського типу (від села Підгірці, Обухівського району, Київської області) [5]. Це ліпний темноРожевий і темносірий глиняний посуд гарного випалу, іноді з слідами слюди в глині. Вінчики відігнуті назовні. Під вінцями є орнамент у вигляді заглибленЬ з внутрішнього боку, які утворюють випуклі горошини з зовнішнього боку, або з наскрізних проколів (табл. I, рис. 2, 5). Знахідки кераміки підгірцівського

---

[1] Колекції фондів відділу «Київська Русь», №№ а 12, в 13, в 14; 19 ливарних формочок з розкопок В. В. Хвойки зберігаються в державному Російському музеї в Ленінграді, №№ $\frac{ДР}{а}$ 694—709, $\frac{ДР}{а}$ 882—883.

[2] *В. В. Хвойка*, Каменный век Среднего Приднепровья, Труды XI Археологического съезда в Киеве, т. I, М., 1901, стор. 778, 793—795.

[3] *В. В. Хвойка*, Каменный век Среднего Приднепровья, стор. 754—763; *Т. С. Пассек*, Периодизация трипольских поселений, МИА № 10, М.—Л., 1949, стор. 183—185; *Ю. М. Захарчук*, Поселення софіївського типу в околицях Києва, АП, т. VI, К., 1956, стор. 112.

[4] *Т. С. Пассек*, Пороська археологічна експедиція 1945 р., АП, т. I, К., 1949, стор. 214.

[5] *В. Н. Даниленко*, Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР, Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР, К., 1953.

ТАБЛИЦЯ № 2

типу відомі в Києві також і на території Старокиївської гори (зараз садиба Київського державного історичного музею). Важливе наукове значення цих знахідок полягає в тому, як вважають деякі радянські дослідники, що в ряді випадків можна простежити їх генетичний зв'язок з ранньослов'янськими пам'ятками зарубинецько-корчуватівської культури.

До IV—III ст. до н. е. відноситься знайдений на Киселівці античний світильник (табл. 1, рис. 14), аналогічний таким же світильникам з Ольвії [1]. Поряд з іншими античними предметами, знайденими на території Києва, він може бути свідченням торговельних зв'язків населення Середнього Придніпров'я з античними центрами Північного Причорномор'я.

Важливе значення має наявність в колекції з Киселівки ранньослов'янських матеріалів, характерних для пам'яток зарубинецько-корчуватівської культури, що відносяться до часу з II ст. до н. е. до II ст. н. е. Серед них — уламки ліпного посуду чорного і темнокоричневого кольору з лощеною поверхнею і темнорожевого кольору з шершавою поверхнею, а також уламки плоских сковорідок з лощеною поверхнею без загнутих країв (табл. 1, рис. 6, 12). На поверхні двох сковорідок зроблені заглибини у вигляді защипів пальцями. Сюди ж відноситься уламок глиняного прясльця біконічної форми (табл. 1, рис. 13), дно амфори (табл. 1, рис. 10), роздвоєна ручка амфори, аналогічна знайденій на Пилипенковій горі в Каневі [2]. Напевно, цим же часом датується і фрагмент бронзової фібули, від якої збереглась лише верхня частина.

Керамічні матеріали, характерні для черняхівської культури, що датується II—V ст. н. е., представлені в колекції лише окремими знахідками дрібних уламків кружального лощеного посуду сірого кольору.

Невелику групу в колекції становлять уламки глиняного посуду, близького до керамічних комплексів з пам'яток так званого типу Корчака (від поселення в с. Корчак на Житомирщині), які відносяться до середини I тисячоліття н. е. [3] Це уламки ліпного тонкостінного посуду з домішками слюди в глині та шершавою поверхнею темносірого і коричневого кольору (табл. 1, рис. 7, 8). На території Прип'ятського Полісся ці пам'ятки змінюють собою пам'ятки зарубинецько-корчуватівського типу. Можливо, що подібні пам'ятки і в районі Середнього Придніпров'я також відносяться до проміжного часу між зарубинецько-корчуватівськими і слов'янськими пам'ятками VII—VIII ст. ст.

В плані вивчення зв'язків населення території Києва з далекими південними областями значний інтерес становлять мідні візантійські монети-фоліси V—VI ст. ст. н. е. [4]

До VI—VII ст. відноситься амфориск цегляного випалу, жолобчастий у своїх верхній і нижній частинах (висотою 38 см), з гострим дном. Його ручки приєднуються до горла нижче вінець [5]. Подібний амфориск був знайдений у Києві на Подолі [6].

---

[1] *Т. Н. Книпович*, Керамика местного производства из раскопа «И», Ольвия, т. I, К., 1940, *стор. 144—146*.

[2] *В. А. Богусевич*, Канівська археологічна експедиція, АП, т. III, К., 1952, стор. 147, *табл. 1, 3*.

[3] *Ю. В. Кухаренко*, О памятниках раннеславянского времени на Полесье УССР, *КСИА*, вип. 4., К., 1955; його ж, Славянские древности VI—IX ст. ст. на территории *Припятского Полесья, КСИИМК*, вип. 57, *М.*, 1955.

[4] *Розкопи в Києві на горі Кисілівці в* 1940 р., стор. 14.

[5] *А. М. Шовкопляс*, Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве, КСИА, вип. *1957, стор. 102, рис. 1*.

[6] *Указатель* Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, *составил Н. И. Петров, К., 1897, стор. 21*, № 181; Альбом достопримечательностей *Церковно-археологического музея при* Императорской Киевской Духовной Академии, *К., 1915, вип. IV—V, табл. XI, рис. 6*.

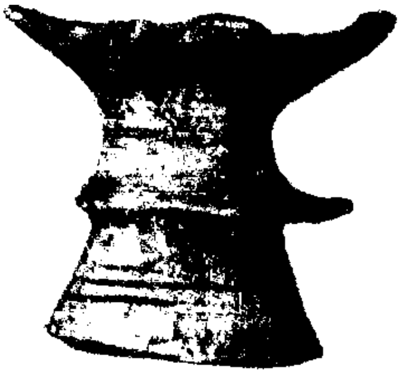

1

2

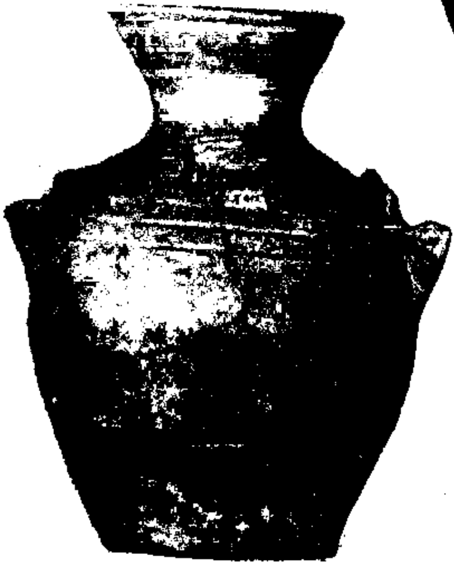

3

4

5

До цього ж часу, очевидно, відноситься і підвіска у вигляді бронзового плоского якірця (довжиною 4, 5 см). На лицьовій стороні його є рельєфне зображення, що нагадує обличчя людини (табл. I, рис. 9).

Для вивчення слов'янських поселень, які були безпосередніми попередниками древнього міста, значний інтерес становить глиняний посуд VII—VIII ст. ст., представлений в колекції великою кількістю уламків. Його можна поділити на три групи.

1. Товстостінні посудини сірого й темносірого кольору, з слабо відмуленої глини (часто з домішками). Випал посуду нерівномірний, товщина стінок неоднакова. Сюди ж відноситься досить значна кількість уламків сковорідок з низьким краєм (табл. 2, рис. 3, 6).

2. Ліпний тонкостінний посуд з бугорчатою і шершавою поверхнею, поганого випалу. Вінчики цих посудин відігнуті назовні, рідше вертикальні. По краю вінчика розташований орнамент з защипів пальцями, з косих насічок і жолобчастий (табл. 2, рис. 1, 2).

3. Ліпний посуд слабого випалу з шершавою поверхнею, орнаментований заглибленими прямими або хвилястими лініями, розташованими в кілька рядів навкруг посудин. В цій групі є також незначна кількість посудин, виготовлених на примітивному гончарському крузі, прикрашених таким же орнаментом (табл. 2, рис. 4, 5, 7—9).

Глиняний посуд VII—VIII ст. ст. на території Києва зустрічався також під час неодноразових розкопок на Старокиївській горі, Пріорці та Оболоні [1]. Аналогічні цим матеріалам також керамічні матеріали, знайдені біля підніжжя Великого городища в околицях Канева [2]. Близькі їм і керамічні комплекси з поселення Лука-Райковецька [3] і Райковецького городища поблизу м. Бердичева, Житомирської області [4].

Наявність на Киселівці великої кількості ранньослов'янських матеріалів свідчить, що там напередодні утворення древньоруської держави знаходилось одне з найбільш значних древньослов'янських поселень, яке ввійшло згодом до складу міста.

В колекції з Киселівки є також посуд, близький до посуду з дружинних курганів IX—X ст. Він складається з кружальних товстостінних посудин великого розміру, орнаментованих густо розташованими прямими і хвилястими заглибленими лініями (табл. 2, рис. 10—12).

Цікавими є знахідки срібного диргема 943 р. і скарбу херсонеських монет, що відносяться до часу з другої половини IX до кінця X ст. [5] і свідчать про зв'язки населення Середнього Придніпров'я з східними та південними країнами.

Найбільша кількість предметів в колекції відноситься до епохи Київської Русі. З глиняних виробів найчастіше зустрічається посуд: горщики, посудини київського типу, глечики, чашки з ручкою та кришки від посудин (табл. 3, рис. 3, 4, 5; табл. 10, рис. 12). Більшість посудин вкрита різноманітними комбінаціями лінійного, хвилястого і нігтьового орнамен-

[1] *М. К. Каргер*, К вопросу о Киеве в VIII—IX вв., КСИИМК, вип. VI, М.—Л., 1940; *А. М. Шовкопляс*, Раннеславянская керамика из Киева, КСИА, вип. 8, К., 1958.

[2] *В. А. Богусевич*, Канівська археологічна експедиція, АП, т. III, К., 1952; *Г. М. Шовкопляс*, Слов'янські пам'ятки в районі Канева. «Археологія», т X, К., 1957.

[3] *В. К. Гончаров*, Посад і сільські поселення коло Райковецького городища, АП, т. I, К., 1949; його ж, Райковецьке городище, К., 1950; його ж, Робота Волинської експедиції 1948, АП, т. III, К., 1952.

[4] *Т. Мовчанівський*, Розкопки 1929—1934 рр. в Райках, «Наукові записки Інституту історії матеріальної культури», кн. 5—6, К., 1935, стор. 132.

[5] Книга для записей монет и медалей мюнцкабинета университета св. Владимира с 1898 по 1914 гг., ч. VII, №№ 39080—39116 (зберігається в Київському державному історичному музеї).

тів, характерних для епохи Київської Русі. Понад 40 денець від посуду мають спеціальні гончарські клейма у вигляді різноманітних геометричних фігур — хреста, круга з вписаним в нього хрестом, кількох кругів, а також пелюсток та ін.[1] Є багато уламків амфор темнорожевого кольору з добре відмуленої і випаленої глини. На деяких з них є сліди прокреслених геометричних фігур.

З глини виготовлені також світильники, які складаються з двох блюдець, насаджених на спільний стрижень (табл. 3, рис. 1).

Окремі керамічні вироби бувають вкриті яскравозеленою поливою. В цьому плані інтересним є невеликий полив'яний глечик з ручкою, орнаментований хвилястими лініями (табл. 3, рис. 2). Крім того, є полив'яні плитки жовтого, темнозеленого і інших кольорів, а також яєчка-писанки з таким же візерунковим орнаментом з фігурних дужок[2], як і на білгородських полив'яних плитках. Подібні орнаментовані полив'яні яєчка відомі і в інших районах древньої Русі, наприклад в Білгородці, в с. Конончa, Канівського району, Черкаської області[3], древньоруських містах Плісneську[4], Рязані[5] й інших.

Велика кількість різноманітних керамічних виробів дозволяє говорити про їх масове виготовлення на Киселівці.

Киселівські ремісники були відомі майстерною обробкою кістки. Під час розкопок на Киселівці знайдено велику кількість опрацьованих кісток і виробів з них — гудзиків, гребінців, ручок до ножів, вістер, проколок, лощил та ін.[6] Сировиною для виготовлення цих виробів були кістки і роги свійських та диких тварин[7]. Велика кількість таких кісток і рогів на різних стадіях обробки є в колекції. Найбільше є предметів, що мають відношення до виробництва кістяних гудзиків,— заготовок сировинного матеріалу, напівфабрикатів і готових виробів.

Для виготовлення гудзиків бралися трубчасті кістки великих тварин. Кістки ці часто використовувались повністю аж до епіфізів. Для цієї мети вони спеціально розчленовувалися на довгасті пластинки, кожна з яких потім розпилювалася на маленькі квадратики, що відповідали розмірам майбутніх гудзиків. До повного розпилювання кістяних пластинок на їх поверхні проводилось розмічування таких квадратиків, і вже по заготовці була відома та кількість гудзиків, яку мали одержати з кожної такої пластинки. Інколи пластинки з розміченими квадратиками для окремих гудзиків мають і наскрізні отвори для них. Окремі квадратики після їх відокремлення зрізувалися по краях і поступово перетворювалися в круглі гудзики різних розмірів. Останнім етапом в процесі їх виготовлення було шліфування.

Частина гудзиків прикрашувалась орнаментом у вигляді заглиблених кружечків з крапкою в центрі або інших візерунків. Зустрічаються також незакінчені вироби та браковані екземпляри. Велика кількість готових та бракованих виробів, напівфабрикатів і заготовок сировинного матеріалу

---

[1] Три з них опубліковані, див. *В. Козловська*, Таврований посуд слов'янської доби, Науковий збірник за рік 1926, К., 1926, рис. 9, 17, 23.

[2] Одне з них опубліковане. *Б. И.* и *В. Н. Ханенко*, Древности Приднепровья, вип. V, К., 1902, табл. 35, № 1351.

[3] Фонди Київського державного історичного музею, №№ в 1/587, в 4156.

[4] *І. Д. Старчук*, Розкопки городища Плісneська в 1947—1948 рр., АП, т. III. К. 1952, стор. 391, табл. 2, 7.

[5] *А. Л. Монгайт*, Старая Рязань, МИА, № 49, М., 1955, стор. 129, рис. 91, 5.

[6] *А. М. Шовкопляс*, Некоторые данные о костерезном производстве в древнем Киеве, КСИА, вип. 3., К., 1954.

[7] Кістки тварин з розкопок на Киселівці визначені І. Г. Підоплічком, див. його ж «До вивчення минулих фаун УРСР», вип. 1, К., 1938, стор. 100; його ж, До вивчення минулих фаун УРСР, вип. 2, К., 1956, стор. 64—65.

для їх виготовлення свідчить про те, що виробництво цих предметів займало важливе місце в роботі косторізної майстерні на Киселівці.

Значну групу кістяних виробів становлять різноманітні проколки, виготовлені з осколків трубчастих кісток тварин. Вони мають гладку поверхню і на одному кінці загострені. На кінці, протилежному від загостреного, інколи є отвір, з допомогою якого проколка до чогось прив'язувалась. Деякі невеликі проколки, можливо, вставлялися своїм тупим кінцем в рукоятку і використовувалися як шило.

Велику групу кістяних виробів становлять також різноманітні лощила, якими розгладжували шви при виготовленні шкіряних виробів. Вони також зроблені з осколків великих трубчастих кісток і іноді мають робочу частину з обох кінців. Поверхня їх згладжена в роботі. Подібні вироби часто зустрічаються при розкопках багатьох древньоруських міст [1].

Серед інших виробів з кістки слід назвати різноманітні гребінці. Найпростіші з них складаються з однієї кістяної пластинки трапецієвидної форми, на обох подовжніх краях якої випиляні зубці. Подібні їм кістяні гребінці, крім Києва, відомі з розкопок в Новгороді, Старій Рязані і інших древньоруських містах [2]. Зустрічаються і однобічні гребінці, які складаються з однієї широкої кістяної пластинки з випиляними зубцями та двох вузьких накладних пластинок, скріплених з нею за допомогою металічних заклепок. Зубці гребінців випилювались металевою пилкою; сліди від роботи нею часто помітні на пластинках. В більшості випадків гребінці вкриті орнаментом у вигляді кружечків та інших геометричних фігур.

В колекції є кілька ручок від ножів у вигляді двох кістяних пластинок, скріплених з ножем за допомогою металічних заклепок. Зустрічаються і суцільні ручки, з однієї кістки, всередині якої закріплювався ніж. Подібні залізні ножі з кістяними черенками є найбільш поширеними знахідками в слов'янських курганах та древньоруських містах.

Серед кістяних виробів слід ще відзначити псалії від уздечок, наконечники стріл, кочедики для плетіння рибальських сіток, гральні бабки та орнаментовані тонкі пластиночки, а також деякі інші вироби, призначення яких поки що не вдалося встановити.

Наявність в колекції великої кількості (понад 1000) різноманітних готових кістяних виробів, заготовок для них і сировинного матеріалу вказує на те, що на Киселівці була одна або навіть кілька косторізних ремісничих майстерень.

Крім Киселівки, косторізна майстерня відома в Києві також на Старокиївській горі [3]. Подібні ремісничі майстерні відкриті і в ряді інших міст Київської Русі (Новгороді, Старій Рязані, Райках, Білгороді, на Донецькому городищі та інших) [4].

[1] *Д. Эдинг*, Сарское городище, Ростов, 1928, табл. VII і XII; Зб. Старая Ладога, Л., 1948, табл. VI; *В. К. Гончаров*, Райковецкое городище, К., 1950, табл. XXXI; *А. А. Мансуров*, Древнерусские жилища, «Исторические записки» № 12, 1941, стор. 83.

[2] *С. А. Изюмова*, Техника обработки кости в дьяковское время и в древней Руси, КСИИМК, вип. 30, М.— Л., 1949, стор. 18, рис. 2; *А. В. Арциховский*, Раскопки на Славне в Новгороде, МИА № 11, 1949, стор. 149, рис. 17; *А. Л. Монгайт*, Старая Рязань, МИА № 49, М., 1955, стор. 132, рис. 95, стор. 134, рис. 97.

[3] *В. В. Хвойка*, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 71—72.

[4] *О. Федоровський*, Археологічні розкопи в околицях Харкова, Хроніка археології та мистецтва, ч. I., К., 1930, стор. 7—9; *А. С. Гущин*, Памятники художественного ремесла древней Руси, Л., 1936, стор. 22—24; *А. А. Мансуров*, Древнерусские жилища, «Исторические записки» № 12, М., 1941, стор. 79—94; *Б. А. Рыбаков*, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 413—417; *А. В. Арциховский*, Раскопки на Славне в Новгороде, МИА № 11, М., 1949, стор. 142—144; *В. К. Гончаров*, Райковецкое городище, К., 1950, стор. 128—129.

ТАБЛИЦЯ № 4

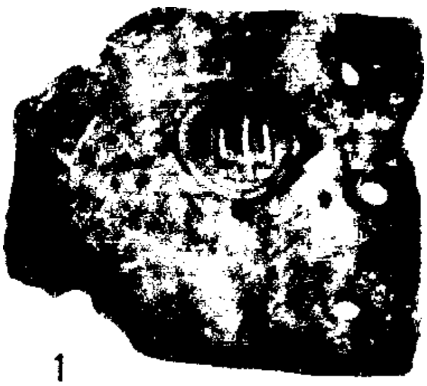

1

2

3

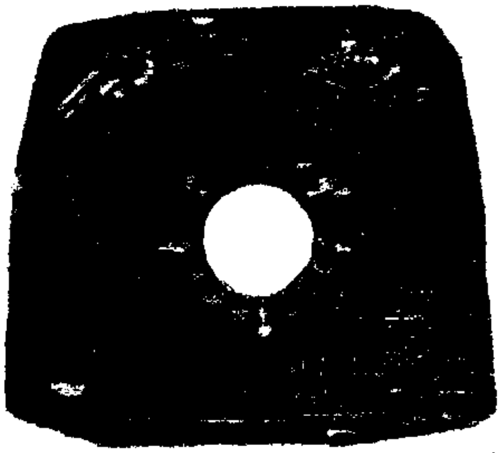

4

5

6

Численні кістяні вироби з Киселівки дають можливість простежити весь процес косторізного виробництва і свідчать про високий рівень його розвитку в епоху Київської Русі.

На Киселівці знаходився також і один з центрів ювелірного ремесла древнього Києва. Про це свідчать неодноразові знахідки ливарних формочок, в яких виготовляли ювелірні вироби, головним чином різноманітні прикраси. Зібрана на Киселівці колекція ювелірних формочок є однією з найбільших по кількості і різноманітності матриць серед відомих зараз аналогічних колекцій, що походять з древньоруських міст.

Ливарні формочки з Киселівки давно вже привертають увагу дослідників древньоруського художнього ремесла, але лише кілька з них, зокрема ті, з яких виготовляли колти і підвіски, були неодноразово опубліковані[1]. Більшість же формочок з Киселівки і зараз залишається все ще маловідомою. Навіть опублікований Г. Ф. Корзухіною[2] перелік значної частини їх не може замінити повну публікацію.

В той же час деякі з формочок у названих виданнях помилково віднесені до інших місць або, навпаки, до їх числа зараховувались формочки, що походять з інших пунктів території Києва[3].

Більшість киселівських формочок виготовлені з ясносірого сланцю і шиферу, рідше з глини. Форма всіх їх переважно прямокутна, розмір від 2×2 см до 5×9,5 см. Робочі поверхні їх досконало згладжені, мабуть для того, щоб при відливанні можна було одержати вироби з найбільш рівними поверхнями. Формочки складалися з двох половинок, що з'єднувалися між собою з допомогою свинцевих штифтів, рештки їх і отвори для них збереглися на кількох формочках (табл. 5, рис. 11, табл. 7, рис. 2). Завдяки цьому половинки не могли зсуватися і їх матриці точно співпадали. На кожній з половинок знаходилось заглиблене зображення того чи іншого виробу — його форма. Всього на Киселівці було знайдено 38 кам'яних плиток з матрицями. Кам'яні плитки використовувались дуже економно. На семи з них матриці вирізані з обох боків, а на одній — навіть з чотирьох (табл. 6, рис. 2—5). Майже на всіх були вирізані матриці для кількох предметів. Загальна кількість таких матриць становить понад 80.

Формочки з Киселівки свідчать, що київські ювеліри широко користувалися литниковою системою[4], при якій метал заливався через ряд невеликих тоненьких каналів-литників (табл. 5, рис. 7, 12, табл. 6, рис. 5).

До заглиблених форм кожного з вирізаних предметів підводився окремий литник. Наявність кількох таких каналів давала можливість поступово і рівномірно заповнювати всю матрицю металом, захищаючи саму форму від пошкоджень, які були б можливі при моментальній заливці значної кількості розплавленого металу.

---

[1] ОАК за 1894, рис. 34—36; *Н. П. Кондаков*, Русские клады, СПБ, 1896, т. I, стор. 143—144; Историко-культурный атлас по русской истории, составленный *Н. Д. Полонской*, К., 1913, вип. I; *Д. И. Багалей*, Русская история до Ивана III, М., 1914, стор. 503—504; Сборник Археологического музея Высших женских курсов в Киеве, вип. I, К., 1914, стор. 43, табл. I, 10—12; *С. Г. Матвеев*, Медный колт Государственного исторического музея.— Труды секции археологии РАНИОН, II, М., 1928, рис. 36; *А. С. Гущин*, Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв., Л., 1936; *Б. А. Рыбаков*, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси, X—XIII вв., СА, VI, М.—Л., 1940, стор. 238, рис. 89; його ж, Ремесло древней Руси, М., 1948, рис. 58.

[2] *Г. Ф. Корзухина*, Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания, СА, XIV, М.—Л., 1950.

[3] Так, наприклад, дві формочки, визначені в названій вище роботі Г. Ф. Корзухіної як киселівські (№№ 73 і 83), насправді були знайдені в районі Сінної площі (див. статтю *Т. Кибальчича* «Уничтожение Ярославова вала в Киеве», опубліковану в газеті «Жизнь и искусство» № 236 за 1895 р., стор. 4, табл. 3, рис. 64—65.

[4] *Б. М. Зотов*, Формовка художественного литья, М., 1947.

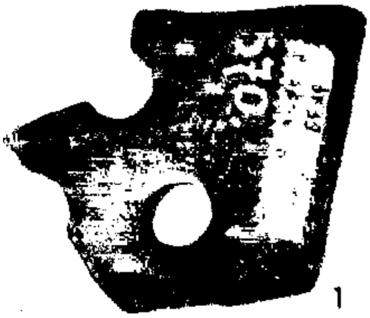
1

2

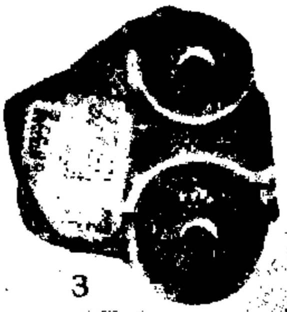
3

4

5

6

7

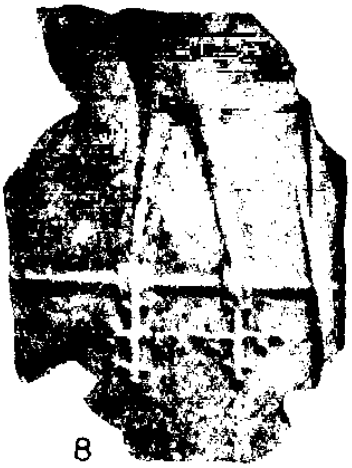
8

9

10

11

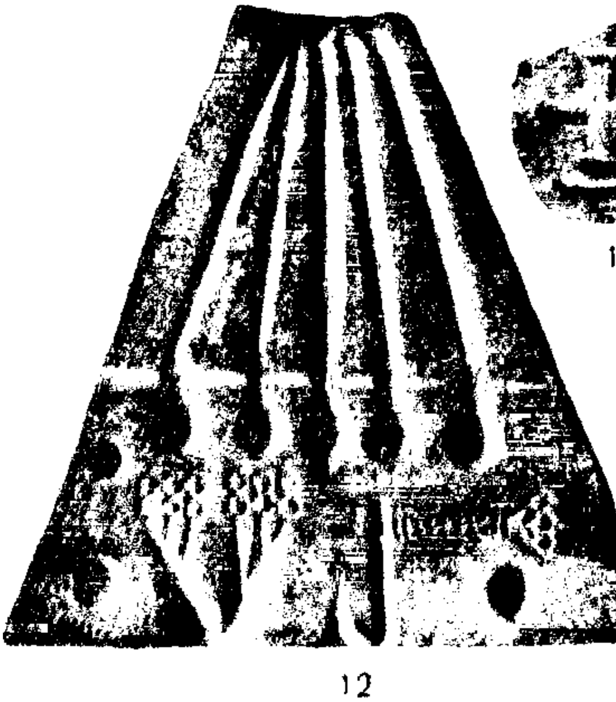
12

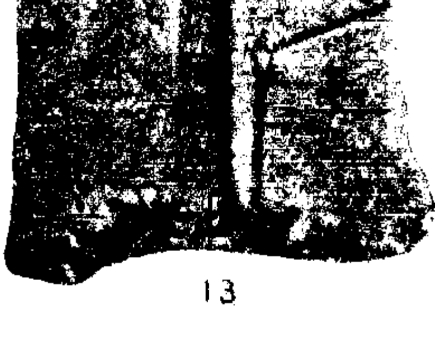
13

В ливарних формочках з Киселівки виготовлялися підвіски, колти, гудзики, персні та хрестики.

Найбільш ранньою за часом, можливо, є формочка для відливання підвісок у вигляді арабського диргема. Крім матриці для відливання диргема, на тому ж боці формочки є два заглиблення для відливання маленьких гудзиків; до одного з заглиблень прорізування литника не було закінчене (табл. 4, рис. 6). На зворотному боці плитки вирізані три матриці для двох підвісок прямокутної форми, вкритих прокресленою сіточкою, та для маленького кружечка з хрестиком всередині (табл. 4, рис. 5). На одній з бокових сторін формочки прорізано литник і почато вирізування матриці для прикраси у вигляді прямокутної підвісочки. Сліди вирізування литника і матриць для ще якихось незрозумілих предметів є і з другої бокової сторони. У роботі Г. Ф. Корзухіної ця формочка випадково віднесена до знахідок з села Григорівки біля Канева [1].

Вирізування трьох матриць для відливання підвісок серцевидної форми почато також на іншій шиферній формочці, литник і краї якої відламані. На її зворотному боці вирізані матриці для відливання предметів, що нагадують пряслиця, і для невеликої підвіски з вушком (табл. 5, рис. 2, 3).

Одна з шиферних формочок має матрицю для відливання круглої підвіски з вушком, орнаментованої по краю двома сітчастими обідками, а посередині кружечками. На зворотному боці цієї формочки прорізаний литник (табл. 7, рис. 5). Друга була призначена для відливання круглої підвіски з хрестиком в центрі. Вона незакінчена і частково пошкоджена (табл. 5, рис. 4).

Кілька разів була опублікована формочка для виготовлення підвіски мигдалевидної форми з вушком (табл. 4, рис. 2). Подібна до неї бронзова підвіска, але трохи більшого розміру знаходиться в колекції. Схожі підвіски іноді зустрічаються в древньоруському намисті.

До формочок, що були призначені для виготовлення підвісок, належить і шиферна формочка, з чотирьох боків якої вирізані матриці для відливання різноманітних підвісок. На матрицях вирізані кружечки, прямокутні та трикутні ажурні підвіски, а також маленькі гудзики і інші предмети (табл. 6, рис. 2—5). Можливо, що незакінченою матрицею для виготовлення підвісок є й сланцьова формочка, зображена на таблиці 5, рис. 5.

Невелику серію становлять формочки, що використовувалися для виготовлення колтів. Дві з них, призначені для відливання зірчастого колта і колта з зображенням грифона, вже неодноразово були опубліковані (табл. 6, рис. 1, 10). Від однієї з формочок, призначеної для виготовлення колта з імітацією зерні, збереглася лише верхня частина з литником (табл. 5, рис. 13).

Уламок сланцьової плитки з прорізаним литником (табл. 7, рис. 11) походить, напевно, також від формочки для виготовлення колта. Вона знаходиться на зворотному боці сланцьової плитки з матрицею для виготовлення гудзиків (табл. 5, рис. 9).

Для виготовлення трибусинних сережок київського типу були призначені формочки з литниками, уламки яких зображені на таблиці 7, рис. 9, 10. На одній з них вирізані літери «н-т» [2] (табл. 5, рис. 6).

Кілька формочок використовувалися для виготовлення маленьких випуклих гудзиків з вушками, зокрема — сланцьова формочка трапецієвид-

[1] *Г. Ф. Корзухина*, Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания, СА, XIV, *М.—Л.*, 1950, стор. 218, стор. 242, табл. 1, № 117.

[2] *В опублікованому звіті про розкопки на Киселівці в 1940 р. помилково вказано напис «нт/ит»*, «Археологія», т. I, К., 1947, стор. 143.

ТАБЛИЦЯ № 6

1

2

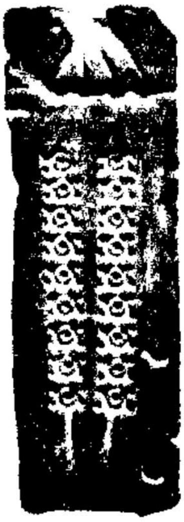

3

4

5

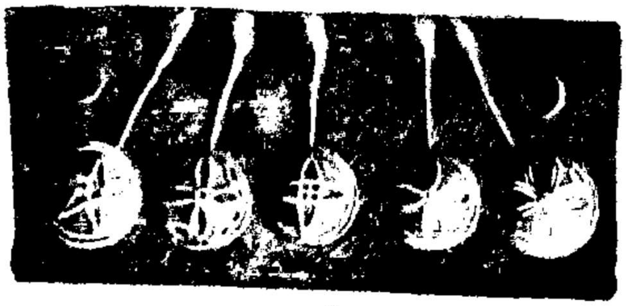

6

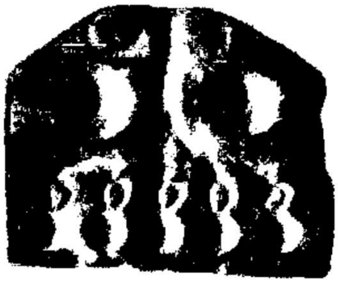

7

8

9

10

ної форми, на якій вирізано п'ять матриць для відливання таких гудзиків (табл. 5, рис. 12), а також дві матриці для гудзиків більшого розміру. На цій же формочці вирізані три матриці для підвісок, що нагадують розетки з ажурних кружечків. У Г. Ф. Корзухіної ця формочка випадково віднесена до знахідок з садиби Петровського [1].

Подібна формочка для відливання гудзиків з вушками була знайдена в Києві під час розкопок на вул. Володимирській 7—9 в 1955 р. [2]

Дві інші формочки з Киселівки (табл. 5, рис. 7, 9; табл. 6, рис. 7) також використовувалися для виготовлення гудзиків різного розміру. Від однієї з них збереглись обидві половинки з двома штифтами.

На невеликій сланцьовій формочці (табл. 6, рис. 6) вирізані п'ять заглиблень для відливання великих гудзиків, орнаментованих чотирипелюстковими квіточками. До кожного з заглиблень підведено литник, а по краях формочки є отвори для скріплення їх штифтами.

Кілька ливарних формочок вживалися для виготовлення щитків для перснів. Особливий інтерес становить, зокрема, формочка для виготовлення круглого щитка з знаком Рюриковичів в центрі (табл. 4, рис. 1). Б. О. Рибаков випадково відніс її до знахідок з території Старокиївської гори і відзначив, що формочка вказує на місце виробництва предметів зі знаками Рюриковичів — князівський палац древнього Києва [3]. На одній з формочок, що була призначена для відливки щитка для персня (табл. 4, рис. 3, 4) збоку прокреслена чоловіча голова з бородою в трикутній шапці [4]. На ній лише почато вирізування заглиблень для штифтів, а литник ще не був прорізаний. Одна з формочок з вирізаним щитком для персня, але ще без литника, напевно, була обламана в процесі виготовлення (табл. 5, рис. 1). Можливо, що для відливання щитка для персня була призначена і формочка з сірого сланцю (табл. 7, рис 2), пошкоджена при вирізуванні кружечка. На ній почато вирізування литника і збереглись чотири наскрізні отвори для закріплення штифтів.

Сланцьова формочка для відливання персня була знайдена і при розкопках на Киселівці в 1948 р. [5]

Кілька формочок призначалися для відливання маленьких хрестиків. Одна з них з матрицями для натільних фігурних хрестиків виготовлена на зворотному боці описаної вище формочки для невеликих гудзиків (табл. 5, рис. 8). Аналогічна формочка для хрестика відома і з розкопок на Райковецькому городищі [6]. Матриці для відливання хрестиків з кульками на кінцях та окремих невеликих кульок вирізані на протилежних боках формочки у вигляді прямокутної сланцьової плитки темносірого кольору (табл. 6, рис. 8, 9) [7]. З Киселівки, напевно, походить також маленька глиняна формочка з матрицею для відливання хрестика з розширеними кінцями (табл. 5, рис. 10) [8], хоч в одній з публікацій вона була віднесена чомусь до знахідок з Княжої Гори [9].

---

[1] *Г. Ф. Корзухина*, Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания, стор. 237, табл. I, № 29.

[2] *В. К. Гончаров*, Археологічні розкопки в Києві в 1955 р., «Археологія», т. X, К., 1957, стор. 126, рис. 4, 10.

[3] *Б. А. Рыбаков*, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XIII вв., СА, VI, М.— Л., 1940, стор. 238, рис. 89.

[4] *Б. А. Рыбаков*, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 261, рис. 58.

[5] *В. А. Богусевич*, Розкопки на горі Киселівці, АП, III, К., 1950, табл. 1, 3.

[6] *В. К. Гончаров*, Райковецкое городище, К., 1950, табл. XVII, рис. 7.

[7] Зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

[8] *В. Козловская*, Славянские курганы и городища, как исторический источник, Сборник Археологического музея Высших женских курсов в Киеве, вип. I, К., 1914, табл. I, рис. 11.

[9] *Б. И. и В. И. Ханенко*, Древности русские, К., 1900, стор. 18, табл. 27, рис. 310.

ТАБЛИЦЯ № 7

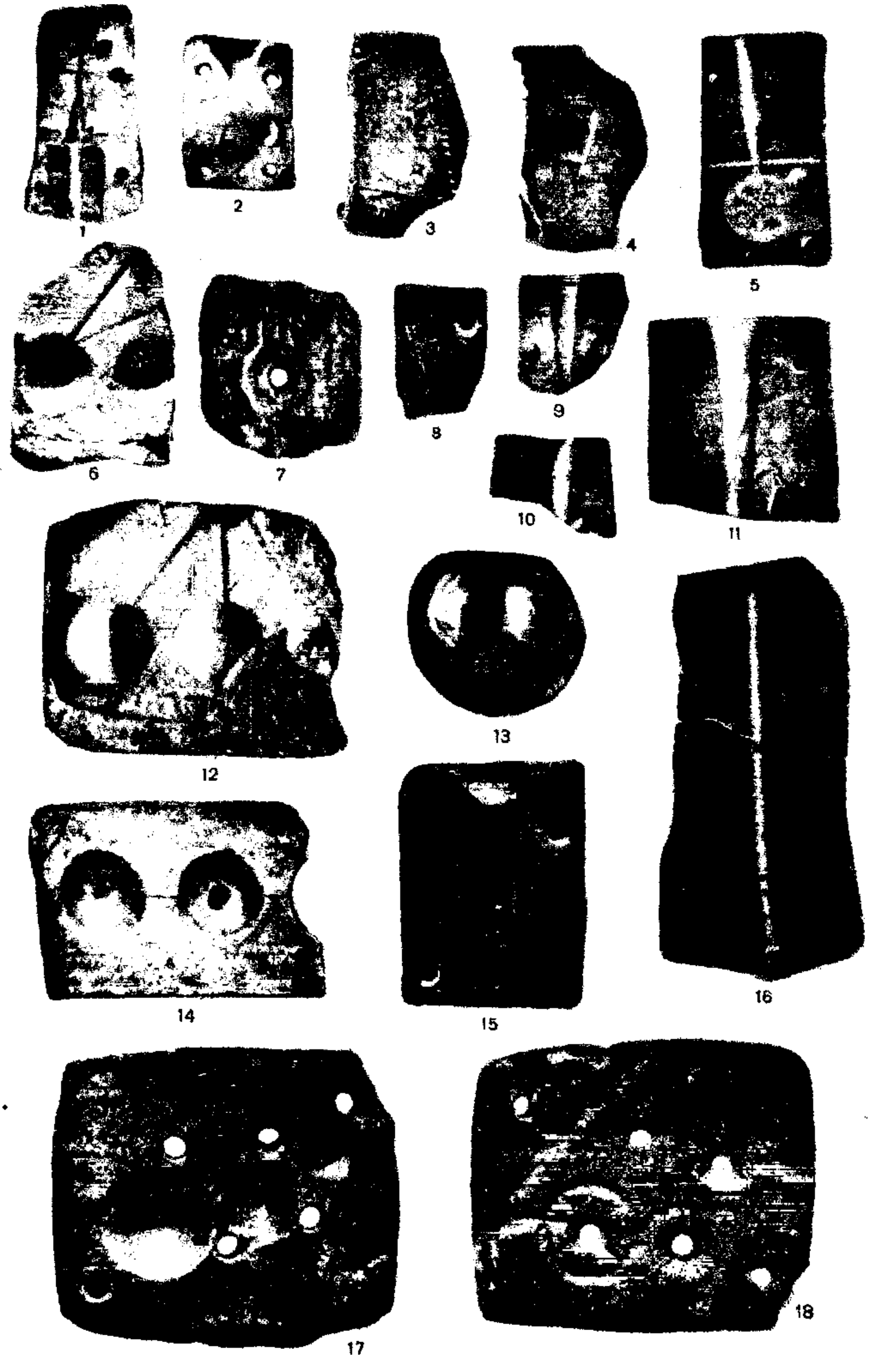

Заготовкою для формочок є уламки сланцьових плиток (табл. 7, рис. 1, 3, 4, 8). На поверхні однієї плитки, зображеної на табл. 7, рис. 15, прокреслений наконечник стріли і почато вирізування литника. Литник прорізаний і на другому уламку сланцьової плитки (табл. 7, рис. 16), що була також заготовкою для формочки.

Збереглись обидві половини формочки, де виливались предмети у вигляді кульок (табл. 7, рис. 6, 7, 12—14), призначення яких не встановлене.

Значна кількість киселівських формочок (13) була знайдена в одному місці [1], що дало В. В. Хвойці підставу говорити про відкриття ним решток ювелірної майстерні [2], з чим не можна не погодитися.

Досконало виготовлені ювелірні формочки, знайдені в значній кількості на Киселівці, свідчать про високу майстерність київських ремісників-ювелірів.

Великою кількістю представлені в колекції залізні вироби, багато з яких (особливо гвіздки, ножі, замки) побували у вогні і дуже поржавіли. Найбільшу за кількістю групу залізних виробів становлять гвіздки. Вони квадратні в розрізі, з круглими головками.

В колекції є кілька десятків ножів, що складаються з клинка і черенка, який вставлявся в рукоятку. Клинки ножів мали прямі спинки, криволінійні леза і загострений кінець. Довжина клинків від 9 до 15 см, а у одного з ножів досягає навіть 26 см. Як уже відмічалося, серед кістяних виробів є кілька кістяних рукояток від таких ножів.

До залізних виробів відносяться також висячі циліндричні замки з пружинними механізмами. Розміри циліндрів від замків досить різноманітні, від 4 до 13 см. Отвір для ключа або фігурний і зроблений в нижній частині стінки циліндра з виїмкою в денці, або має вигляд щілини в дні циліндра. Ключі, що є в колекції, складаються з плоского або роздвоєного стрижня з відмикаючим отвором на кінці або з фігурною, прикріпленою під прямим кутом до стрижня борідкою, на якій були прорізи (табл. 8, рис. 4). Один з ключів служив для відкривання вставного внутрішнього замка з поворотним механізмом. Подібні замки і ключі відносяться до XII—XIII ст. ст. [3]

В колекції є наконечники стріл ромбовидної і листовидної форм і так звані протикольчужні. Вони подібні до тих, що зустрічаються під час розкопок на території багатьох древньоруських міст (табл. 8, рис. 5—6). Один з них двошипний втулковий (табл. 8, рис. 7). З інших предметів озброєння є ще наконечники списів (табл. 8, рис. 13) та однолезний меч [4].

Є в колекції також уламки шпор напівовальної форми з гостроконечним шипом в центрі, вудила, три шильця (два круглі в розрізі, третє чотиригранне), велика голка довжиною 11,5 см з вушком, риболовні гачки (табл. 8, рис. 11), пружинні ножиці [5], що складаються з пружинного кільця та двох лез (табл. 8, рис. 17), невеликі обценьки-кусачки (табл. 8, рис. 1), предмет у вигляді пластинки з розширеним кінцем, який закінчується зубцями і, очевидно, використовувався для нанесення орнаменту (табл. 8, рис. 2). Один залізний виріб нагадує різець, що вживався для внутрішнього обточування дерев'яних предметів (табл. 8, рис. 14).

[1] Архів Ленінградського відділення ІІМК АН СРСР, «Дело $\frac{124}{1894}$ о присылке в комиссию на рассмотрение древностей, принадлежащих Хвойке в Киеве».

[2] *В. В. Хвойка,* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, стор. 71.

[3] *Р. Л. Розенфельдт,* Русские замки домонгольского времени, КСИИМК, вип. 49, М., 1953, стор. 36—37.

[4] *В. А. Богусевич,* Розкопки на горі Киселівці, стор. 71, табл. 1, 10.

[5] Одні з них опубліковані, див. *Б. И.* и *В. Н. Ханенко,* Древности Приднепровья, вип. V, табл. 5, 73.

ТАБЛИЦЯ № 8

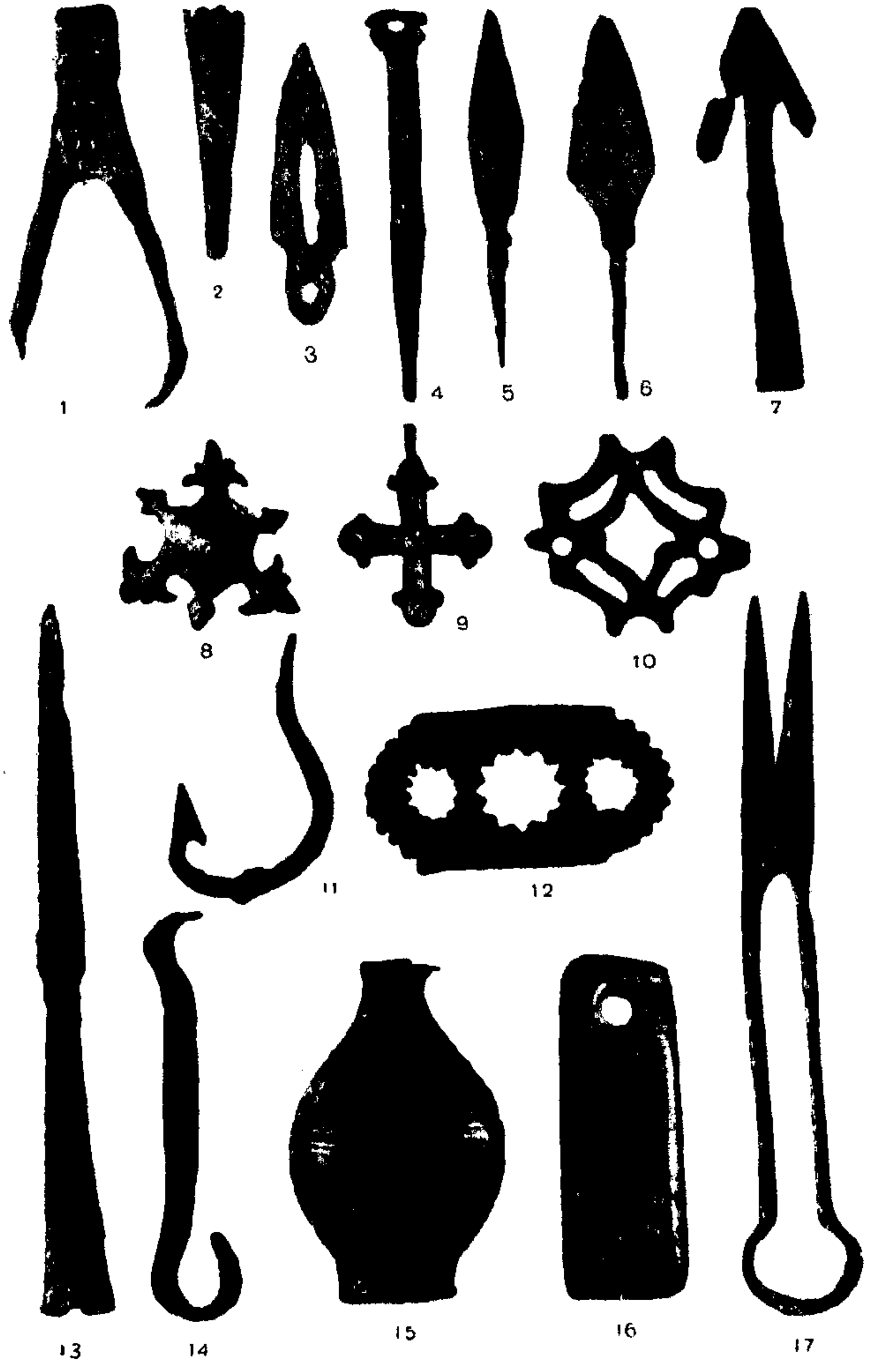

Подібний різець відомий також з розкопок на Княжій Горі, поблизу Канева [1].

Серед інших знарядь праці зустрічаються уламки серпа і коси, частина підставки для лучини (подібні до тих, які знаходили в інших районах древнього Києва [2]), кресала, поясні пряжки чотирикутної форми з язичками, фігурні пряжки, кілька круглих залізних кілець від 1 до 3,5 см в діаметрі. Становить інтерес також залізний предмет у вигляді пластинки з довгастим прорізом; один кінець пластинки загострений, а на другому є наскрізний отвір (табл. 8, рис. 3).

Значне місце в колекції займають вироби з міді та бронзи, зібрані у виявлених на Киселівці ремісничих майстернях. Вони складаються з дуже великої кількості тонких мідних листів і обрізків, багато з яких мають наскрізні отвори і нарізи по краю.

Серед окремих предметів є уламки бронзових панікадил для свічок у вигляді ажурних пластин з прорізами, чашечок від свічників і декілька невеликих хрестиків — тільників. Один з хрестиків має щиток з розширеними кінцями, три з яких закінчуються маленькими кульками, а четвертий — вушком для підвішування. На розширених кінцях другого хрестика нанесено орнамент. На поверхні одного з хрестиків збереглись рештки емалі жовтого кольору (табл. 8, рис. 9). Рештки емалі жовтого і блакитного кольору збереглись також на чотирикутній бронзовій підвісочці. До інших предметів церковного призначення належить частина хреста — енколпіона з рельєфним зображенням на лицьовій стороні, бронзова плоска чаша з горизонтальною ручкою, прикрашена заглибленим орнаментом [3].

До прикрас можна віднести уламок бронзової витої гривні, витий бронзовий перстень, браслет з вузенької пластинки, кілька уламків ажурних пластинок, напевно, від пряжок і гудзики з вушком (табл. 8, рис. 8, 10, 12). З міді та бронзи в колекції є також частина посудини, прикрашеної орнаментом з заглиблених ліній (табл. 8, рис. 15), мисочка, бубонець з вушком і інші предмети.

В колекції є понад 20 точильних каменів. Всі вони виготовлені з пісковика сірого кольору і мають вигляд плиток видовженої форми, іноді з отвором для підвішування на одному з кінців (табл. 8, рис. 16). Деякі з них дуже сточені в середній частині. При розкопках на Киселівці знайдено також кілька уламків кам'яних жорен.

Серед скляних виробів багато уламків браслетів, як гладких, так і витих темносірого, зеленого, бірюзового, синього, фіалкового кольорів, уламки посудинок, шматочки смальти різного кольору, круглі і гранчасті намистини, а також кілька шматочків янтаря.

До предметів, зв'язаних з ткацтвом, відносяться пряслиця, більшість яких виготовлені з червоного шиферу і мають біконічну форму, а також кілька шматочків тканини і залишки ниток.

Є також рештки шкіряного взуття.

Вироби з дерева представлені в колекції уламками двох обгорілих бочок, мисочкою та кришкою від неї, виточеними на токарному верстаті [4].

Закінчуючи огляд матеріалів епохи Київської Русі, слід відзначити відкриття на Киселівці цілого ряду житлових і господарських споруд, що

[1] *Б. А. Колчин,* Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. МИА № 32, М., 1953, стор. 123, рис. 91.

[2] *И. А. Хойновский,* Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, К., 1893, табл. VIII, рис. 24.

[3] Див. *Б. И.* и *В. Н. Ханенко,* Древности Приднепровья, вип. V, табл. XII, № 247.

[4] *В. А. Богусевич,* Розкопки на горі Киселівці, стор. 68.

1

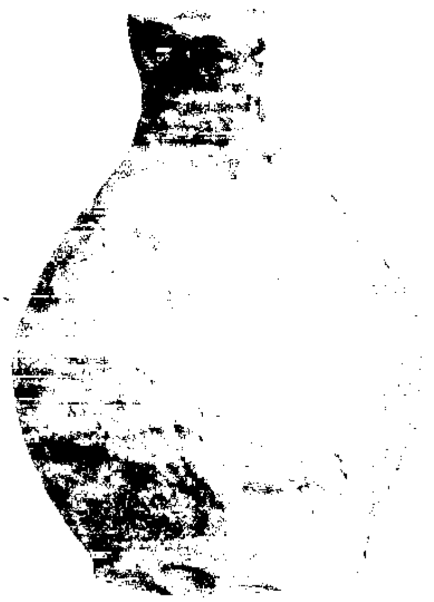

2

3

4

відносяться до цього ж часу. Так, в 1933 р. виявлено дві напівземлянки-майстерні по обробці міді та бронзи, розмірами 4×3,5 м і 3,5×3 м [1]. В одному з кутків кожної стояли відкриті печі. На стінках були добре помітні сліди від лопат, якими вони були викопані. На підлозі напівземлянок збереглися невеликі ямки від стовпів, що підтримували їх покрівлю. Рештки напівземлянки з глинобитною піччю виявлені і під час розкопок 1932 р., а дві напівземлянкові рублені будівлі з господарськими ямами поблизу них — під час розкопок 1948 р. [2]

Численні і різноманітні вироби з Киселівки, що відносяться до епохи Київської Русі, є яскравим свідченням високого розвитку в древньому Києві ремісничого виробництва, один з найбільш значних центрів якого знаходився саме на горі Киселівці.

Ознайомлення з широко розгалуженим місцевим ремісничим виробництвом древнього Києва значно доповнює скупі відомості писемних джерел. Розкопки і писемні джерела свідчать про високорозвинуте ремесло та наявність досвідчених ремісників у древній Русі.

У XII—XIII ст. ст. ремісниче виробництво стародавнього Києва продовжувало все більше розвиватись і вдосконалюватись. Проте цей розвиток був припинений татаро-монгольською навалою. Під час нападу татаро-монголів на Київ у 1240 р. була розорена не тільки територія Старокиївської гори, де був князівський двір, але також і інші райони міста, в тому числі й поселення на горі Киселівці. Відновлення життя на ній після цього розгрому відноситься до XV ст., коли на горі було збудовано дерев'яний замок, відомості про який і зображення якого збереглися в писемних джерелах [3].

Під час розкопок на Киселівці виявлено рештки дерев'яних балок, глиняної стінної обмазки і дерев'яного помосту від житлових і оборонних споруд XV—XVI ст. ст. [4]

До того ж часу відноситься цегла, ливарський тигель з пісковику, а також керамічні кружальні вироби — уламки горщиків, великих мисок, посудин баночної форми, орнаментованих хвилястими лініями, а іноді ще й вкритих поливою, полив'яний глечик з ручкою, кухлик, невеликий глечик з білої глини, орнаментований біля горла коричневими смугами, та інші (табл. 9, рис. 1—3).

Цікавим серед глиняного посуду є уламок посудини, прикрашеної гребінчастим штампиком, що за своїм зовнішнім виглядом нагадує орнамент на посудинах з роменських городищ [5].

В досить значній кількості є також посуд з білої глини, що має видовжену банкоподібну форму з круглим денцем. По його горизонтально зрізаних краях нанесено орнамент з кількох заглиблених ліній. Стінки цього посуду з 4-х сторін хрестоподібно прогнуті всередину (табл. 9, рис. 4). У фондах Київського державного історичного музею зберігається аналогічний посуд, що походить з Лобачова, колишнього Бельського повіту, Седлецької губернії (сучасна Польща) [6]. Аналогічні посудини використовувались на території Польщі як кахлі для печей, і їх поява відноситься до

[1] *С. Магура*, Розкопки на горі Киселівці в Києві 1933 р., стор. 212.

[2] *В. А. Богусевич*, Розкопки на горі Киселівці, стор. 68.

[3] «Архив юго-западной России», ч. VII, т. I, К., 1886, стор. 106—22; *Смирнов Я. И.*, Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVII века. Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. 1905. т. 2. М., 1908.

[4] Розкопи в Києві на горі Киселівці в 1940 р., «Археологія», т. I, К., 1947, стор. 144—145.

[5] *С. Магура*, До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплемінного ладу, «Наукові записки ІІМК АН УРСР», кн. I, К., 1934, стор. 69, табл. I, 6.

[6] Фонди відділу етнографії, № К, 141.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

XIV ст.[1] Рештки подібних кахель від печей, що відносяться до XV ст., виявлені під час розкопок Старого Орхея (Молдавія) в 1953—1954 рр.[2]

Дуже близькі до цих посудин за матеріалом та способом виготовлення і, очевидно, в один час виготовлені жіночі фігурки і дитячі іграшки—свистки у вигляді тварин. На Киселівці їх знайдено 17, з них 7 жіночих зображень, решта — свистки. П'ять жіночих фігурок опубліковані Б. І. та В. М. Ханенками[3], але на таблиці до двох з них помилково приставлені голівки від інших фігурок. Цю помилкову публікацію повторює і Л. А. Дінцес[4].

Всі жіночі зображення виготовлені з добре відмуленої білої глини. Вони ліпились руками, а голівки виготовлялись окремо в спеціальних формах і потім прикріплювались до тулуба. Одна з таких форм зберігається в колекції (табл. 10, рис. 5). Очі і ніс наколоті, рот прорізаний. Всередині фігурки порожні.

Особливий інтерес становить одна з фігурок, на голові якої зображено убір у вигляді розкритого віяла (табл. 10, рис. 1). На іншій фігурці, від якої цілком зберігся тулуб, зображена спідниця, що розширюється донизу. Рукав також розширений. З правого плеча спускається накладний валик, у лівій руці знаходиться якийсь предмет. На спині фігурки помітні сліди коричневої фарби (табл. 10, рис. 3).

Збереглась частина тулуба ще від однієї жіночої фігурки, у якої з спини на плече спускаються два накладні валики. На руці одягнений вузький рукав, що закінчується манжеткою, прикрашеною защипами. Лівою рукою жінка притискує до себе малятко (табл. 10, рис. 2).

Одна з голівок закінчується високим головним убором, навколо якого спірально розташований накладний розчленований валик. На її поверхні збереглася орнаментація коричневою фарбою. Подібні жіночі фігурки в Києві знайдені також на Подолі та Старокиївській горі.

Щодо питання про їх призначення, то серед дослідників, які займалися їх вивченням, немає єдиної думки. Одні вбачають в них прості дитячі іграшки, інші, навпаки, надають їм занадто великого значення, вбачаючи в них спеціально виготовлені зображення богині-матері, зв'язуючи їх з землеробським культом[5].

Проти культового призначення таких фігурок може свідчити факт відсутності їх в інших древньоруських містах, для яких спільними були різноманітні побутові, культові і церковні предмети. Не спиняючись на цьому питанні, яке вимагає спеціальної розробки, все ж вважаємо необхідним відзначити, що ці жіночі зображення, очевидно, слід розглядати як побутові предмети, що прикрашали житла киян (вони відомі не тільки на Киселівці, але і в ряді інших районів Києва).

Свистки, що належать до колекції, зображують коня, іноді з вершником, і лише один зроблений у вигляді пташки. Їх поверхня іноді прикра-

[1] *A. Świechowska*, Kafle warszawskie, в книзі Szkice staromiejskie, Warszawa, 1955; *S. Ambrosiani*, Zur Typologie der Älteren Kacheln, Stockholm, 1910.

[2] *Г. Д. Смирнов*, Производство красноглиняных печных изразцов и опыт реконструкции печей по материалам Старого Орхея, «Известия Молдавского филиала АН СССР» № 4(31), Кишинев, 1956.

[3] *Б. И.* и *В. Н. Ханенко*, Древности Приднепровья, вип. V, К., 1902, табл. 38.

[4] *Л. А. Динцес*, Русская глиняная игрушка, М.—Л., 1936, табл. IV, фіг. 5, рис. 1, 2.

[5] *Б. И.* и *В. Н. Ханенко*, Древности Приднепровья, вип. V, К., 1902, Славянская эпоха, стор. 17; *Н. Валукинский*, Глиняные игрушки, Сборник Воронежского Государственного историко-культурного музея, Воронеж, 1925; *Л. А. Динцес*, Русская глиняная игрушка, М.—Л., 1936; *Б. А. Рыбаков*, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 355—356; його ж, Искусство древних славян, История русского искусства, М., 1953, стор. 72—73.

щена коричневими смугами. Повністю вкрита коричневими смугами поверхня свистка, що зображує чотириногу тварину з людським обличчям (табл. 10, рис. 4). На свистках по обидва боки спини і в закінченні хвоста є кругленькі отвори для свистіння. Крім Києва, такі свистки відомі і в інших містах. Подібні до них свистки виявлені у Москві в культурному шарі XVI та початку XVII ст.[1]

Однакові колір і склад глини та орнаментація фігурок і свистків дають підставу відносити ці вироби до періоду XV—XVII ст. ст., а не до часів Київської Русі, як це робили деякі дослідники. Ще М. Біляшевський у своїй рецензії на видання *Б. И.* и *В. Н. Ханенко* (Древности Приднепровья, т. V, К., 1902)[2] піддав сумніву датування деяких з цих глиняних фігурок епохою Київської Русі і вважав можливим віднести їх до XVII і навіть XVIII ст. Підтвердженням такого датування є й те, що такі вироби не зустрічаються в древньоруських містах, які припинили своє існування до XV ст. Орнаментація коричневою фарбою є ознакою для керамічних виробів XV—XVII ст., а зображений на жіночих фігурках одяг не має аналогій серед одягу епохи Київської Русі.

В колекції є кілька залізних предметів, що можуть бути віднесені до XV—XVII ст. Це — висячий замок, ключі, кресала різних типів, деякі з заглибленим орнаментом, болти від арбалетів[3], наконечники стріл, чотиригранний наконечник списа з гострим кінцем і конусовидною втулкою (табл. 10, рис. 7—11).

З інших виробів слід відзначити кістяну шахматну фігуру — туру, кістяну голівку півня, що напевно є ручкою від палиці, бронзову фігурку крилатого лева, ажурну срібну підставку від лампади і інші[4].

З скляних виробів збереглася невелика скляночка, прикрашена пав-круги горизонтальними заглибленими смугами (табл. 10, рис. 6).

Хоч кількість знахідок, що відносяться до XV—XVII ст. ст. і невелика, проте вони становлять значний науковий інтерес, оскільки подібні матеріали на території Києва відомі ще дуже мало.

Таким чином, численні і різноманітні археологічні матеріали з гори Киселівки свідчать про тривалий період її заселення, починаючи з трипільського часу. З кінця I тисячоліття до н. е. можна говорити вже й про безперервне життя людей в цьому районі сучасного Києва.

---

[1] *М. В. Фехнер,* Глиняные игрушки московских гончаров, МИА № 12, т. 2, М.—Л., 1949; *А. Ф. Дубынин,* Работы Московской экспедиции, КСИИМК, вип. 57, М., 1955.

[2] «Археологическая летопись Южной России» № 3—4, К., 1903, стор. 271.

[3] Один з них опублікований, див. *Б. И.* и *В. Н Ханенко,* вип. V, табл. 4, 32.

[4] Ці предмети опубліковані у *Б. И.* и *В. Н. Ханенко,* вип. V, табл. 12, 604, табл. 34, е, d; вип. VI, табл. 36, 544.